

PRILOZI U GROB

BRANKO ĐAKOVIĆ

Etnološki zavod

Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

YU, 41000 Zagreb

UDK 393.9

Izvorni znanstveni rad

U radu se iznose rezultati etnoloških istraživanja običaja prilaganja različitih priloga s pokojnikom u grob. Autor nalazi da ovo područje, dosada uglavnom obrađivano s arheološkog gledišta, omogućuje i čitav niz mogućih etnoloških pristupa. U prilogu se donosi tipologija različitih vrsta priloga (prema kriterijima: što se daje, tko daje, kome se daje i zašto se daje). Nakon iscrpnih komparativnih raščlambi autor pokušava dati smjernice za tumačenje značenja ovih priloga u širem kontekstu tradicijskih kultura.

Vrlo je vjerojatno da navedeni naslov prije svega izaziva opće asocijacije koje se dovede u vezu s fenomenima života i smrti (bile one laičke, religijske, filozofijske, antropozmičke, biologijske i sl.), a tek potom nameće moguća etnološka gledišta niza problema koji tematski pripadaju ciklusu posmrtnih običaja i obreda, a kao takvi mogući su predmet istraživanja za jednog etnologa.

Sama sintagma, prilozi u grob, ima dvojaki smisao i sadrži dvije razine jedinstvene kulturne činjenice - da je čovjek pripadnik one vrste koja obitava na zemlji koja sahranjuje svoje mrtve.

Briga za svoje umrle u različitim kulturama očituje se na različite načine tako da postoji znatan broj načina na koje se živi ophode prema pokojnicima i sahranjuju ih.¹ Upravo to ophođenje prema mrtvima praćeno je nizom običaja i rituala. U tom kontekstu prilozi se pojavljuju kao dio običaja i prepoznatljiva obredna praksa, ali i kao konkretni predmeti koji se odlažu s umrlima u grob. U ovome radu pokušat će se tumačiti obe dimenzije priloga.

Sam sepulkralni inventar najkompetentnije, naravno *ex definitione* istražuju arheolozi služeći se izgrađenim znanstvenim aparatom i s određenim ciljevima. Nemali doprinos kompleksnom istraživanju koje bi imalo holistički karakter mogu ponuditi i etnolozi nudeći i više pravaca u traganju za znanstvenim spoznajama koristeći pritom različite metode i tehnike.

---

¹ Oblici sahranjivanja kod različitih naroda u temelju iskazuju dvije težnje - jedna je da se oslobodi loša pokojnika i druga da se leš sačuva u blizini prebivališta ili u prebivalištu. Vraćanje tijela jednom od četiri "praelementa" - zraku, vodi, zemlji ili vatri samo je ključni obrazac s velikim brojem varijanti što osobito može doći do izražaja u socijalnoj ili kojoj drugoj diferencijaciji (prema spolu, uzrastu, starješine, poglavari, vračevi i dr.). Više autora pokušalo je klasificirati i tumačiti ove načine (S.A. Tokarjev, 1987, 170-173, E. Moren, 1981, 157-179).

U svome istraživanju priloga smatrao sam nužnim obuhvatiti kako sinhronijsku, tako i dijakronijsku dimenziju običaja u Jugoslaviji, zastupljenosti i rasprostranjenje, te učiniti tipologiju priloga. Na temelju toga bilo bi moguće u stanovitom smislu udovoljiti cilju istraživanja - shvatiti i objasniti strukturu običaja "sahranjivanja" priloga, značenje i odnos prema drugim dijelovima ciklusa, ukazati na neke moguće etnološke analize i interpretacije.²

U toku rada deskripcija je, kao metodološko sredstvo, bila *conditio sine qua non*, a zatim su se kao nužne i nezaobilazne pokazale induktivna i komparativna metoda, a znatnu pomoć imao sam i u korištenju kartografskih tehnika i izrađenih etnoloških karata.

Više zbog nekih elementarnih objašnjenja nego zbog znanstvenih potreba ili najčešće nezahvalnoga zaključivanja *per analogiam*, u radu donosim i pregled arheoloških podataka kao i više primjera o običaju davanja priloga izvan Jugoslavije i Evrope, ukazujući tek, na vrlo raširenu i gotovo univerzalnu kulturnu pojavu.

Etnografski podaci uglavnom su datirani u devetnaesto stoljeće i prvu polovicu dvadesetoga, ali ima podataka i o recentnim istraživanjima na području Jugoslavije, pa i oni koja potvrđuju običaj davanja priloga u grob sve do naših dana.

O običaju davanja priloga (popudbine) u domeni etnološke znanosti, na području Jugoslavije malo je pisano, te u koliko je i postojalo zanimanje za tu temu, uz zaista rijetke izuzetke, evidentirane su marginalne bilješke i izostala su sustavnija proučavanja. Tako npr. Vuk S. Karadžić u knjizi "*Crna Gora i Boka Kotorska*" (prvi put objavljena u Beču 1849. god.) iznoseći svoja zapažanja s puta po Crnoj Gori i Boki Kotorskoj iz 1836. god. između ostalog piše: "Mrtvaca obično umiju ili cijelog okupaju, i to ljudi ljude, a žene žene, zatijem mu obuku čistu košulju, okite ga cvijećem i polože na ugled; ljudima obuku najljepše haljine i oko njega metnu oružje. U grobu ga pokriju čistim pokrovom". Već tu je nejasno što s umrlima ide u grob, a što se eventualno skida s odra, jer kasniji podaci potvrđuju oba načina postupanja, a čemu Vuk nije posvetio posebnu pažnju.

Luka Ilić Oriovčanin u knjizi "*Narodni Slavonski običaji*" (izdana u Zagrebu 1846) spominje običaj "sahranjivanja" duvankese, novca, jedaćeg pribora, "vekovite lampe" i sl. uz umrloga.

Takvih redova je više te ću navesti samo neke od njih. Opisujući smrt Dena Debeljković je o priložima zabilježio sljedeće: "Muški kupaju muške, a žene kupaju ženskinje. Posle ovoga mrtvaca obuku u čiste čuvatne haljine i metnu na ponjavu, koja je prostrta na podu ili kakvoj lesi, i koja se sa njim u grob nosi. Pod glavu mu metnu jastuče ili drugo što, okrenu ga na istok, pokruju ga celog, sem glave, belim platnom, vežu mu ruke i noge crvenim koncom ili šamijom, i najposle podvežu mu vilice, da mu ne stoje otvorena usta. U ruke mu stave cveće ili voće i pare, brojanice ako je starac, šamiju ako je starica. Pre nego ga spuste u grob, odvežu mu ruke, a kad ga spuste, onda mu domaćin ili neko drugi od njegovih ukućana baci u grob 10-20 para, da mu se nađe pri ruci radi one sirotinje, koja će tamo, na onome svetu izaći pred njega da prosi"³ Atanasije Petro-

² Ovaj rad je skraćen i prerađen dio magistarske radnje "*Prilozi u grob na području Jugoslavije*" obranjene 1983. god. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

³ Debeljković Dena, *Običaji srpskog naroda u Kosovu Polju, Srpski etnografski zbornik (SEZb)*, VII, Beograd, 1907, 239-242.

vić bilježi da "umrlom ostavljaju mali novac u džepu".⁴ Neznatno opširniji u odnosu na navedene opise je opis Milana Langa koji pokraj toga što navodi sve ono što se pokojniku odijeva (muškarcu, ženi, djevojci, djetetu) piše: "Ako je pokojnik znao čitati, polože mu pokraj glave njegov molitvenik. Tko je hrom, te je hodio pomoću batine, uza nj polože i njegove štake, pa i u lijes metnu. Neki pomeću po mrtvacu sličice svetaca, obično što ih ima u molitveniku; poslije ih s mrtvacem metnu u lijes (les). Bilo je i takvih, koji su naručili, da im se u lijes kraj njih dade staklenka vina ili drugo što".⁵ Stoilov A.P. je pisao detaljnije o novcu kao prilogu, a korisne informacije nalazimo i u pojedinim radovima J. Erdeljanovića, M. Filipovića, E. Lileka, S. Dučića, S. Trojanovića, D. Đorđevića, T. Đorđevića, V. Čajkanovića, a od suvremenijih autora posebno kod S. Knežević, R. Kajmaković, S. Bajić, S. Dimitrijević i S. Zečevića.⁶

Već iz navedenog očituje se da sam u pristupu problemu koristio građu iz etnografskih monografija i posebno objavljenih članaka u izdanjima akademija i regionalnih institucija, zatim arhivsku građu, te vlastita terenska istraživanja.

Pored izvora iz literature najviše podataka pronašao sam u *Upitnicama Etnološkog atlasa Jugoslavije* (Centra za etnološku kartografiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu). I uz nimalo spornu činjenicu da je građa iz Upitnica nejednake kvalitete, pri obradi gotovo 2500 *Upitnica* (svezak IV, dijelovi teme 127) stekao sam relativno dobar uvid u običaj davanja priloga u Jugoslaviji za posljednjih nekoliko desetljeća.

Prema nacrtu istraživanja koji je podrazumijevao hipotezu da se prilozi u grob ne mogu istraživati izolirano i neovisno od šireg kompleksa posmrtnih običaja s kojima su uzročno povezani, kao ni od nekih elemenata općeg svjetonazora i posebnih karakteristika društvenoga i kulturnog prostora, za analizu se pokazalo neophodnim utvrditi, koliko je to ovom prilikom bilo moguće, i takve odnose i veze.

Razlika u formi pokapanja - u sanduku ili bez njega, za ciljeve ovoga istraživanja nije se pokazala bitna i etnološki relevantna, kao ni izbor priloga koji se stavljaju u grob, ali i na grob (npr. voće, cvijeće, piće, hrana, tekstilni ili neki drugi predmeti). Međutim, neki drugi elementi svakako su morali biti uzeti u obzir iako ne u onoj mjeri kako bi to zahtijevao rad koji bi bio zamišljen kompleksnije i drukčije od ovoga. Tu prije svega mislim na običaj naricanja (bugarenja, nabranjanja, tuženja i sl.) gdje najčešće netko od članova ožalošćene obitelji glasno žaleći spominje dobre osobine pokojnika, nesreću koja je zadesila obitelj i dr. Gdjekad prilažu i neke priloge obrazlažući to potrebama umrlog "na onome svijetu" moleći ga da uz to prenese pozdrave i ranije umrlim rođacima, prijateljima, susjedima. Zatim su tu morali biti uzeti u obzir i neki drugi postupci i oblici ponašanja sudionika sprovoda ili cijelog toka sahrane kao npr. prevrtanje namještaja, prerušavanje, polijevanje vode u kući umrloga i u selu, iznošenje žita iz kuće, vraćanje s groblja drugim putem, ostavljanje dijelova nekih obrednih gozbi za umrle itd., jer su vrlo često u uskoj vezi s davanjem nekih priloga ili vjerovanjem da se oni daju kako bi

⁴ Petrović Atanasije, *Narodni život i običaji u skopskoj Crnoj Gori*, SEZb, VII, 1907, 496.

⁵ Lang Milan, *Samobor, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* (ZNŽOJS), XVIII, Zagreb, 1913.

⁶ Radovi ovih i drugih autora, pored onih koji će biti spomenuti u bilješkama ili na drugi način u tekstu bit će navedeni na kraju rada u Izboru iz literature

se živi zaštitili od zlog utjecaja umrlih, kako bi im se odužili ili ih isplatili. Većina takvih postupaka podrazumijeva ne samo nadnaravnu moć umrlih nego i njihov "drugi život". što je komplementarno običaju davanja priloga.

U radovima nekih autora koji su se bavili istraživanjem posmrtnih običaja nailazio sam i na objašnjenja koja se odnose na svrhu davanja priloga ili pak na pokušaje klasifikacije priloga prema kriterijima za koje su smatrali da omogućavaju dalji analitički rad.

Radmila Kajmaković misli da se prilozi daju:

- a) da se mrtvacu olakša život na drugome svijetu
- b) da se živi iz okoline umrlog zaštite od njegovih zlih namjera

Svetlana Bajić prilogu dijeli na:

a) one koji su imali neku funkciju prilikom spremanja umrlog (češalj, sapun, "mrtvačka marama")

b) predmete kojima se za života služio, koje je posebno volio, ili za života naredio da se stave

c) ostali prilozi - predmeti (voće, cvijeće, nakit i dr.)

Janko Belošević predmete koji se "sahranjuju" s umrlima razvrstava u dvije skupine:

- a) kulturni predmeti
- b) upotrebni predmeti

Esad Pašalić smatra da se daju prilozi:

- a) u hrani (da se umrlome povrati snaga i moć)
- b) drugi prilozi, da umrli ne zažali na svoje žive koje je ostavio (prilozi iz straha od umrlog)

Vilko Novak mišljenja je da se prilozi mogu svrstati u dvije skupine u kojoj su u jednoj oni koji se daju zato:

- a) jer žive na to sili strah od umrlih koji posjeduju veću moć i
- b) jer je umrli bio drag živima

Ni Sergej A. Tokarjev nije išao mnogo dalje od ovako shematiziranih obrazaca, te se po njegovu mišljenju u biti davanja priloga nalaze duboko instinktivno-emocionalni i afektivni impulsi, pa se prilozi daju:

- a) iz vjerovanja da je umrlom (njegovoj duši) potrebna hrana, odjeća i dr.
- b) iz prakse da imovina umrlog pripada njemu i da je tabu za žive
- c) iz straha od pokojnika ili njegove duše.⁷

U toku sistematiziranja građe kojom sam raspolagao iskristalizirala su se dva problema. Način na koji bi se pristupilo njihovom rješavanju afirmirao bi odgovore na pitanja koja su oni sadržavali te tako temeljno pretpostavke za dalji analitički rad. Prvi problem bio je utvrditi što su to prilozi, odnosno što sve možemo smatrati priložima, a drugi kako i na temelju kojih kriterija valja izraditi i postaviti radnu tipologiju i klasifikaciju priloga.

Mislim da su novac, hrana, piće, osobni predmeti, vjerski predmeti i sl. jasno prepoznatljivi i svodivi pod zajednički imenitelj kao "pravi prilozi" bez obzira na njihovu ulogu i značenje u obredu, pa i polivalentno značenje gotovo svakog od njih. Njima samo

⁷ Radovi u kojima su izvedene ove klasifikacije navedeni su u popisu literature.

prividno nasuprot stoje neki drugi "prilozi" za koje se postavlja opravdanost njihova tretmana kao priloga. To su cvijeće, zemlja, odjevni i neki drugi tekstilni predmeti, pa čak i nakit.

Čini mi se etnološki (i metodološki) opravdanim jednako vrednovati obje navedene grupe pozivajući se pritom na jedno mišljenje A. Leroi-Gourhana koji piše: "Ako se uz mrtvoga nalaze pokopani neki predmeti, tad se može pretpostaviti da se time u najmanju ruku predmnijevalo da će se mrtvac i dalje njima simbolički služiti, barem dotle dok im se ne izgube tragovi. Ako se u grobu nađe neki poseban ukras, bogato izrađen predmet, sloj okerova praha ili tragovi prinošenja hrane, u takvu se slučaju može govoriti o potvrđenim vjerskim običajima" (A. Leroi-Gourhan, 1968, 56).⁸ Uz rezervu prema "potvrđenim vjerskim običajima" ne vidim zašto bi manju ulogu u obredu imalo cvijeće (ili pronađeni tragovi cvjetnog peluda) nego li "sloj okerova praha".

Imajući u vidu i ranije spomenute klasifikacije priloga mišljenja sam da bi za tipologiju i klasifikaciju koju bih predložio nužna pretpostavka bila potražiti odgovore na sljedeća pitanja:

- Kome se daju prilozi?
- Što se daje? (Koji su to prilozi?)
- Tko daje?
- Zašto se daju prilozi?

Analizom opsežne građe prema ovako formuliranim pitanjima odlučio sam se za klasifikaciju koja je relativno sveobuhvatna i koja pruža mogućnosti za sadržajne interpretacije, objašnjenja i istraživanja.

A) 1. Prilozi starijim muškarcima i ženama

2. Prilozi mladima
3. Prilozi djeci
4. Prilozi osobama s posebnim društvenim statusom i tretmanom (starješine, bogalji i bolesnici, trudnice - porodilje, samoubojice, udovci - udovice, ...pušači)

B) 1. Novac

2. Hrana i piće
3. Osobni predmeti
4. Vjerski predmeti
5. Tekstilije
6. Zemlja s posjeda i zemlja *ex more*
7. Prilozi koji su bili u dodiru, u vezi s umirućim (umrlim)
8. Ostali prilozi

C) 1. Prilozi koje daje obitelj umrloga

2. Prilozi koje daju drugi (susjedi i prijatelji) za svoje umrle

⁸ André Leroi-Gourhan, tvorac osobenog načina istraživanja iz oblasti etnologije i arheologije u svom djelu na više mjesta skreće pažnju na obredne sahrane (*Le geste et la parole*, Paris, 1964, prevedeno kao *Gib in beseda*, Ljubljana 1988, zatim *Religije prehistorije i Praistorijski lovci*).

- D) 1. Prilozi kao zamjena (supstitut) za trećeg člana obitelji, ako je već umrlo dvoje u istoj godini
2. Prilozi koji se daju iz straha:
- a) da se umrli ne vrati
  - b) da se umroga isplati
  - c) da se ne povampiri
3. Prilozi za život na "drugom svijetu"

Prema ovoj klasifikaciji granice navedenih skupina nikako nisu zatvorene i nepropusne na način da se iz određenih razloga i potreba neki od elemenata jedne skupine ne bi mogli naći u drugoj, šta više, za cjelovito sagledavanje problema to se u stanovitim slučajevima čini ne samo prihvatljivim nego i potrebnim. Neki od priloga rjeđe su se stajali (ili se ponegdje još uvijek stajaju) u grob, no s obzirom ne samo na njihovu pojavu u obredu nego i na znakovitost koju u njemu imaju, mogli bi se naći u nekoj od ovih grupa. To je npr. štap (mjera, ulčija) kojim je izmjeren umrli, a koji može biti od jasena, hrasta, neke voćke, od ružina drveta, loze ili trske, zatim konac (najčešće crveni) kojim je također umrli izmjeren, klip kukuruza, komad vreće ("da ne nosi sreću"), vosak - ako se u grobu nađu kosti nekoga ranije pokopanog, nož - "da rasiječe veze na opanci-ma", pás (pojas) - "da bude opasan jer sve svoje nosi u njedrima", belutak (*lapis manalis*) - "onoliko belutaka koliko ima živih u familiji", žito (ječam, pšenica, koljivo-panahija), čavli, glogov kolac ili trn itd.

Prije detaljnijih objašnjenja potrebno je ukazati na opću situaciju u pogledu zastupljenosti običaja "sahranjivanja" priloga s umrlima kod naroda u Jugoslaviji.

Vrlo jasno ističe se činjenica da su vjeroispovijesti i različiti stupnjevi religioznosti, pokraj ostalih društveno-ekonomskih, historijskih i kulturnih čimbenika imali znatnog utjecaja na poznavanje, zadržavanje, širenje ili napuštanje običaja obrednog davanja priloga te je on zbog toga više ili manje izražen u pojedinim geografskim i kulturnim arcalima kao i u različitim varijantama.

Promatrajući najveće tri vjerske skupine (pravoslavni, katolici, muslimani) evidentno je da se običaj davanja priloga kod muslimana najslabije zadržao (uglavnom je to ulčija ili neka sura ili dora iz Kurana, rjeđe voće). Razloge tomu treba tražiti vjerojatno u specifičnom kulturnom razvoju koji je bio pod snažnim utjecajem islamskih religijskih normi i prava.

Katolici su više zadržali običaj iako su i u ovome slučaju uočljive regionalne razlike, a čak znatne kad se radi o Slovencima kod kojih je dosta reduciran na cijelom prostoru koji nastanjuju, u odnosu na Hrvate koji ga ipak više poznaju i na različite načine participiraju u njemu. Općenito je kod pripadnika ove vjeroispovijesti više prisutno postavljanje priloga na odar, da bi se prije ukopa skinuli, a ukoliko idu s umrlim u grob često su to vjerski predmeti (svete sličice, križ, svijeća, molitvenik). Za detaljniju etnološku interpretaciju bilo bi zanimljivo ako bi bila usmjerena kulturnohistorijski, istražiti upravo te regionalne razlike, jer ima vrlo zanimljivih podataka ne samo za šira područja, nego i za relativno izolirane otoke (npr. Vis).

Katolička crkva je nastojala potiskivati takav običaj, tako da je u nekim upitnicama bilo i takvih odgovora da su mještani davali priloge (u hrani ili novcu), a da su to župnici zabranjivali (kao i naricanje). Kod pravoslavnog stanovništva običaj davanja priloga je najizraženiji i najmanje reduciran, ali je poznato da je Pravoslavna crkva inače bila tolerantnija prema tradicijskim, predkršćanskim narodnim običajima što je s jedne strane pogodovalo održavanju ovoga običaja, a s druge specifičan povijesni, kulturni i ekonomski razvoj samog stanovništva.

Analiza skupina prema izvedenoj klasifikaciji i tipologiji

Skupina A

U mnogim krajevima naše zemlje, čak i poslije drugoga svjetskog rata, prakticiralo se pokapanje u grob bez sanduka dok se postupno prelazilo na ukopavanje u sanduku (škrinji, trugi, kaseli). Tako je većina priloga češće odlagana u sanduk pokraj (ili na umrlog), a manje izravno u grob iako se ponegdje zadržao i jedan i drugi oblik davanja.

Izbor priloga nije bitno određivao spol pokojnika, ali se uočavaju neke razlike.

Žene su češće dobijale preslicu, vreteno, šivaći pribor, neke dijelove nakita, a muškarci piće (vino ili rakiju - s katkad magijskim svojstvima, jer se kasnije koristilo u iscjeliteljske svrhe), lulu i drugi pribor za pušenje, neki alat, muzički instrument...

Većina priloga su zajednički: hrana, voda, posvećeni predmeti, cvijeće, lijepa i nova odjeća ili obavezno neki njezini dijelovi.⁹

Karakterističan je podatak za selo Obljaj u blizini Gline gdje se škrinja nosi "na tragljama" na koje se veže ručnik, ako je umrli muškarac, a pregača ako je žena. Ručnik se poslije pogreba daje onome tko ga je pravio a pregača se zakopa zajedno s pokojnicom. Za ostale se priloge navodi "da se nekada nešto stavljalno".

Inače ima znatno više podataka o "sahranjivanju" priloga s muškarcima u čemu, možda, ima presudnu ulogu položaj i tretman muškaraca u kući, obitelji, selu i patrijarhalnom društvu uopće.

Sahranu mladih, neoženjenih momaka i neudanih djevojaka, karakterizira vrlo bogata obredna praksa. Takva se smrt u pravilu smatra velikim gubitkom i nesrećom, a žaljenje je gdjekad toliko intenzivno da se očituje kao upravo groteskna suprotnost. Umjesto uobičajenih, zapravo brojnijih obreda kakvi su nam uglavnom poznati, u nekim slučajevima pogreb simbolizira svadbu umrlog mladića ili djevojke.

U tako nastaloj, dosta morbidnoj situaciji, najviše su isticani roditelji i vršnjaci umrlog (umrle), a težište je na temeljnoj ideji da ti pokojnici moraju otići "na drugi svijet" oženjeni (udani) pri čemu im se pomaže darovima (prilozima).

Prilozi su najčešće svadbena oprema ili dijelovi takve opreme, nakit, vjerenički prsten, voće, cvijeće, perje raznih ptica (pauna npr. u okolini Homolja u istočnij Srbiji), toaletni pribor, djevojački ručni radovi i sl. U novije vrijeme u sanduk se stavlja i slika zaručnika (zaručnice) pa mi se čini vjerojatnim da slika, poput zaručničkog prstena ima

⁹O hrani i piću opširnije u pogrebnim obredima pisao sam u *Etnološkoj tribini* 8, Zagreb, 1985, 77-84.

ulogu supstituta s dobro poznatim elementima magije, iako u narodnom iskazu nema takvih tvrdnji niti se, koliko je meni poznato, ne izvode magijske radnje prepoznatljivije u nekim drugim slučajevima.

S neznatnim razlikama običaj opremanja mladih "darovima za onaj svijet" dobro je poznat na cijelom istraživanom području izuzimajući krajnje sjeverozapadne krajeve Jugoslavije.

Kompletan obred, pokapanja djece dosta se razlikuje od onoga kada se radi o odraslim osobama mada je rjeđe potvrđen.

I sam sadržaj priloga katkad upućuje na rašireno shvaćanje u narodu da su djeca nedužnija i da odlaze u neki bolji svijet, njima ne tako dalek. Najmanju djecu su pokapali neposredno poslije smrti, u vrlo skromnom obredu sudjelovali su samo ukućani, još češće samo roditelji ili kum odnosno kuma. Obično su pokopani negdje u dvorištu, vrtu, pod drvetom ili voćkom. Većina priloga ima apotropejsko značenje: "crvena manjka" (konac) oko zapešća desne ruke, prsten od svile, pās pd crvene kudjelje. Ako je sačuvana pupčana vrpca i ona se pokopa zajedno s djetetom. Negdje s djetetom u grob stave i kolijevku, iako je čašći slučaj da kolijevku razbiju na grobu, ostave u šumi, na tavanu ili je i dalje koriste. U Sloveniji su zabilježeni slučajevi da s djetetom pokopaju njegovu prvu odrezanu kosu, gdjekad i pismo za već ranije umrle.

Vrlo čest prilog djeci je i jaje, osobito pisanica, zatim slatkiši. Odraslijoj djeci češće se daju igračke (lopta, lutka), model rala ili preslice, a s đacima i školski pribor.

U pravilu su najzastupljeniji prilozi u voću i raznom cvijeću.

Prilozi osobama s posebnim društvenim statusom ili tretmanom karakteristični su upravo zbog činjenice da su dosta specifični i namijenjeni određenim osobama u selu.

Starješini se gotovo bez izuzetka u sanduk (ili grob) stavlja novac i to na prsa, u ruku ili u džep, katkad zajedno s novčarkom. Obrazloženja su uglavnom u smislu - "da ne pođe nešto za njim iz kuće", "i na ovome, svijetu on je imao pravo da s njim raspolaže", "da ne uquine stoka poslije njega", "zbog mala" (blaga).

Ubilježeni su i slučajevi da se s domaćinom u sanduk ili u grob (na prsa ili pod glavu) stavljala i zemlja s posjeda. Kazivači to ne znaju objasniti s izuzetkom obrazloženja iz sela Bućin u Makedoniji gdje je rečeno da se stavlja s onim "ko ju je obrađivao".

Kao s novcem i zemljom s posjeda tako i sa žitom kao prilogom za domaćina češće nego za druge članove obitelji, u ovome obredu pregnantno je istaknuta posebna uloga starješine, gospodara obitelji, posjeda i cjelokupne imovine. To potvrđuje srazmjerno čest običaj da se poslije smrti domaćina pušta stoka (blago) iz štale ili se potjera jedan dio puta do groblja za pogrebnom povorkom, te rašireno vjerovanje da mukanje krava noću ili tučnjava konja u štali predskazuje smrt starješine.

Prilozi trudnici ili porodilji dosta izričito ukazuju na dva značenja i to po sadržaju i po nekim objašnjenjima. Jedna grupa priloga daje se kako bi se omogućilo majci da se "na drugom svijetu" brine za dijete, a u drugoj su oni koji imaju profilaksička i apotropejska svojstva. U prvoj grupi priloga je oprema za dijete, pelene, igračke, boca vode za kupanje djeteta i sl., a u drugoj crveni konac, traka ili pletivo oko ruke ili prsta majke, crvena marama, trnje u haljinu i dr.

Ponegdje se za budući život stavlja malo ralo za sina, a preslica i vreteno za kćer.

Običaj davanja priloga u ovakvim okolnostima relativno je dobro zastupljen u Makedoniji i nešto izraženije u Srbiji. Iz zapadne Srbije uočljiva su dva smjera širenja prema sjeverozapadu i to iz Podrinja (Loznica, Bajina Bašta, Zvornik) prema Semberiji, Tamnavi, Mačvi, Srijemu i Slavoniji, te južnije od Sarajeva kroz Hercegovinu i jugozapadnu Bosnu prema Bukovici, Lici, Baniji i Kordunu. U dijelovima centralne Bosne i Posavine rijetko je zabilježen. Ovakvi pravci širenja podudarni su i za većinu priloga koji se nalaze u drugim klasifikatorskim skupinama. Zanimljivo je da se navedeni običaj često pojavljuje zajedno i s običajem davanja priloga bogaljima i bolesnicima što se jednim dijelom može protumačiti identičnim odnosom prema jednima i drugima, a tretiranim kao osobe kojima je potrebna pomoć i veća pažnja.

Invalidnim osobama i bolesnicima (štake, štapovi, lijekovi, zavoji i slični prilozi) prilozi se daju u velikom dijelu jadranske zone i u Istri tako da je ipak uočljivo veće raširenje nego prethodno.

Skoro obaveznim prilogom pri sahrani udovca (udovice), osobito ako se radi o starijim osobama, smatra se vjenčani prsten i to kao залог budućeg života "na nebu". Sličan je odnos i prema dijelu opreme sačuvane od vjenčanja.

Međutim, za razliku od ovih, neki drugi prilozi u uskoj su vezi s magijskim radnjama osobito ako se radi o mladoj udovici ili mlađem udovcu. Tu se pojavljuju neki elementi otkupa i oslobađanja. Tako npr. udovac (udovica) baca u grob neparan broj novčića kako bi se ponovno mogao oženiti (udati). U istočnoj Srbiji u sanduk žene udovac stavlja žuti cvijet ženke - da se može drugi put oženiti ili se u grob zabada sadnica s kojom se sadi kupus, s istom namjerom. U ovakvim slučajevima članovi obitelji s obje strane poduzimaju neke druge radnje već prema tome žele li podržati ili isporučiti iskazane namjere.

Potrebno je spomenuti još jednu kategoriju osoba gdje je osobito izražena namjera otkupa i oslobađanja preživjelih. To su tzv. jednodanci ili jednomjesečići - osobe u selu ili obitelji koje su rođene istog dana ili mjeseca. Nažalost o ovome imamo vrlo malo podataka iz Upitnica dok je nešto više pisano u stručnoj periodici.¹⁰

Običaj pokapanja jednodanaca ili jednomjesečića zabilježen je u nekoliko varijanti. Tako se npr. u sanduk umrloga stavi čarapa živoga napunjena zemljom uz riječi: "Ovo ti je brat (sestra) i nema više", ili se na sanduku presječe jabuka od koje jednu polovicu pojede živi, a druga se stavlja u sanduk uz umrloga. U nekim slučajevima uzima se jaje s dva žumanjka od koga jedno pojede živi, a drugo se stavlja u sanduk. Slično se izvodi obred i s novčićem koji se presječe na dvije polovice od kojih jedna ostaje živome, a druga se baca u grob. Pritom se živi "otkupljuje" izgovarajući: "Kad imaš pola evo ti dajem i ovu polutku, ali da otkupiš roba od groba". Jedan od prijera za otkupljivanje je kada se živi za vrijeme pogreba isključuje odlazeći preko vode (potoka).

¹⁰ Inače je relativno slabo obrađen ovaj zanimljiv običaj, zasad mogu uputiti na radove Sofije Dimitrijević i Dragutina Đorđevića koji se navode u popisu literature, koji o tome donose više podataka.

Skupina B

Novac je bez sumnje najčešći prilog i na temelju raspoloživih podataka sa sigurnošću se može tvrditi, da suprotno od očekivanoga a najraširenijega tumačenja, uglavnom arheologa i povjesničara, u narodu nema mnogo podataka za prihvaćanje tih tumačenja koja ga smještaju u kontekst starogrčkog mita o lađaru Haronu koji prevozi duše umrlih u Had preko rijeke Aheronta i za to mu se plaća novčićem - *obolom* koji se umrlom stavlja pod jezik. Pokraj brojnih objašnjenja najmanje ima potvrda ove mitske paradigme. Svi odgovori (da plati plac, kuću, grob; da se ne vraća, da ne nosi sreću iz kuće, da plati put ili prijevoz, da ima na onome svijetu, da kupi drugu kuću, da dâ susjedima i prijateljima, da plati grijeh, da se ne povampiri, da plati stražu - da ne čeka drugoga i mnogi drugi) upućuju na tumačenje da se novac daje:

— kao sredstvo kojim ukućani (ili selo) isplaćuje umrloga, što prije upućuje na strah od njega nego li izražavanje zahvalnosti

— kao sredstvo kojim će umrli platiti boravak u zagrobnom životu ili započeti drugi život

— kao sredstvo za zadovoljavanje potreba umrlog na "onome svijetu".¹¹

Skoro koliko novac toliko je rasprostranjen običaj davanja hrane i pića kao priloga. Ovakova davanja najčešće su povezana s vjerovanjem da su mu ovi prilozima potrebni za drugi život dok se u nekim slučajevima može naslutiti ilustrativno svojstvo vode ukoliko se i ona daje, a upotreba nekog drugog pića ponkad u magijske svrhe.¹²

Nerijetko se prilažu razni osobni predmeti, bilo da je to želja koju je ranije ili na samrti izrazio pokojnik ili se na to odlučuju ukućani smatrajući da je to potrebno. To su razni prilozima kao npr. glazbeni instrument (frula, usna harmonika, kaval ili neka druga svirala, čak i gusle), duvankesa, kresivo, lula, sat, štap, sitniji pribor za obavljanje svakodnevnih poslova itd. Većina ovih priloga nalazi se u kombinaciji s drugima.

Da su se prilozima vremenom mijenjali dok se u biti običaj zadržao nepromijenjen najbolji je primjer prilaganja vjerskih predmeta. To je pokraj već spomenute dore iz Kurana i križ, zatim svete sličice, molitvenici, svijeca ("da vidi put"), ikona - zavisno od vjerske pripadnosti.

Od tekstila je gotovo obavezno "ukopno odijelo" ("svi idu onako kako su sahranjeni", "da lijepo izgleda", "da ne ide podcran na onome svijetu", "da gore ne bude u starom"), zatim marame, ručnici, pokrivalo za glavu ("da ne ide gologlavl na onaj svijet"), crveno platno i dr.

Zemlja s posjeda kao prilog spomenuta je već ranije. Inače zemlja ima posebnu ulogu u ciklusu posmrtnih običaja te je poput vode i vatre simbolično pra-počelo, "zemlja - majka". Da bi umirući lakše izdahnuo na prsa mu se stavlja bus zemlje, negdje se iz istih razloga spušta na zemlju, a na kraju i u grob se baci šaka zemlje ("da mu bude laka zemlja", "neće se ruke znojiti u ručnom radu onome tko baci zemlju", "mi tebi ikad ti

¹¹ Više o novcu kao prilogu u radu B. Đakovića, *Novac - popudbina u posmrtnom ritualu, Etnološka tribina*, 10, 51-59.

¹² O nekim magijskim radnjama u vezi s upotrebom pića kao priloga i njegovim ljekovitim svojstvima u radu prema bilješki 9.

nama nikad" ili jednostavno "takav je običaj", "tako se valja", "valja se". Sve ovo upućuje na činjenicu da se izmijenio sadržaj i simbolika, a da je ostala obredna forma zaboravljenog značenja.

Svjedoci smo da se i prilikom današnjih pogreba u neko od gradskih groblja običava baciti šaka zemlje u grob, a prilikom kremacije na zagrebačkom Mirogoju kao završni čin prilikom spuštanja sanduka s pokojnikom prije nego što će biti kremiran iz plitke posude koja stoji pokraj odra, ožalošćeni članovi obitelji i drugi prisutni, mogu uzeti nekoliko latica ružinog ili nekog drugog cvijeta i baciti za sandukom.

Upravo ovdje imamo očit primjer transformacije običaja o čijim korjenima znamo vrlo malo i koji sežu u daleku prošlost ali se žilavo održavaju u svijesti makar je očito da se radi o sasvim drugom kulturnom kontekstu.

"Pre polaganja tela u kovčeg, pazilo se da se ne zaborave neke važnje radnje. Ispod tela su stavljeni iveri koji su otpali prilikom pravljenja kovčega, a preostali veći komadi su spaljivani. Običaj je tumačen principom da se na ovome svetu ne sme zadržati ništa šta je bilo namenjeno pokojniku" (S. Zečević, 1982, 42). Pokraj navedenih ivera (drugdje još nazivano diljotine, hobljinje, šuške, talašika) od sanduka, u grob bi se, prema tumačenju koje je usvojio Zečević, bacilo i nekoliko ivera od lopate kojom je kopan grob, ili već spominjana mjera.

Ne da se na ovaj način postupalo samo s ovim predmetima nego još izraženiji je običaj stavljanja u sanduk ili grob predmeta koji su bili u neposrednom kontaktu s umirućim ili umrlim. Odijelo u kome je umro smotalo bi se i stavilo ispod mrtvaca, zatim jastuk, plahta ili slama na kojoj je ležao. Isto se postupa i s češljom kojim je češljan, opalom kosom i noktima koji su odrezani dok su ga opremali.

Ako se navedeni predmeti ne "sahranjuju" s umrlim bacaju se, spaljuju, bace u vodu ili ostave u šumi, odnosno na križanju putova, a u rjeđim slučajevima daju sirotinji. Nije nepoznato da se koriste i u magiji (npr. povez za bradu nastoje neprimjetno uzeti i zadržati, a isto tako i povez za ruke i noge - računajući da će im u nekim životnim situacijama pomoći, da će njihovi eventualni neprijatelji biti sputani poput mrtvaca i sl.). Samo kao jedna od nijansi u ovome običaju ima potvrdu Tokarjevljeva tvrdnja da su ovakvi prilozi tabu za žive i da su "nečisti" i opasni.

To se, doduše može lako dovesti u vezu i s drugim postupcima za vrijeme pogreba kao npr. ostavljanje alata kojim je kopan grob da prenoči na groblju, zatim ostavljanje nosila ili štapova na kojima je nošen pa čak i kola ili bar jednog kotača ukoliko je prevožen kolima. No, očito je da se tu isprepliću i druga vjerovanja, a možda latentno i ono o neobičnim i natprirodnim svojstvima nekih dijelova tijela. Ovdje je bila spomenuta kosa umrloga, ali su i u drugoj polovici ovoga stoljeća u istočnoj Hercegovini i dijelovima Crne Gore registrirani slučajevi da žene (osobito majka, mlada udovica ili sestra) od-sijecaju kosu i stavljaju je u grob umrlom (ponegdje na grob), izražavajući na taj način najveću žalost. Kosa vjerojatno simbolizira neke od vitalnih principa.¹³

¹³ Za ovakve oblike žaljenja više podataka može se naći u radovima Tihomira Đorđevića, *Šišanje konja u žalosti*, Glasnik skopskog naučnog društva, III, Skopje, 1928, i *Šišanje u žalosti*, GI SND, VII-VIII, Skopje 1930., zatim u radu *Običaji narodnog žaljenja i njihovi društveni korijeni u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, ZNŽO JS, 48, Zagreb, 1980.. te neka opća mjesta u knjizi *Zlatna grana* (autora J.G. Frazera), knj. I, Beograd, 1977, 292-298.

Skupina C

Većina ovih priloga daje obitelj umrloga ili njegovi prijatelji i svi su namijenjeni dotičnom pokojniku. Međutim, karakterističan je običaj koji katkad paralelno opstoji s ovim. Radi se o tome da susjedi, prijatelji, dalji rođaci i drugi "iskoriste" sprovod u selu te po posljednjem umrlom šalju "pozdrave" i "darove" svojim mrtvima. Tom prilikom uspostavlja se neka vrsta komunikacije i kontakta s ciljem ne samo prisjećanja svojih pokojnika nego i prilikom da se i njima također udovolji ili da ih se odobrovolji, osobito ako je prilikom njihova pogreba bilo nešto ispušteno ili zaboravljeno u obredu, ali i onda ako je sve bilo u redu. Najbrojniji su prilozima u voću (jabuke, kruške, dunje, orasi, u novije vrijeme narandže i limuni), zatim novac, slatkiši i šećer ("kao milost umrlim rođacima"), dijelovi odjeće, svijeće i dr.

Ovaj običaj jasno upućuje na vjerovanje u drugi život, stoga navodim dio teksta jedne tužbalice gdje se to nedvosmisleno potvrđuje.

...Oj Marijo lipa snašo moja,
Ja bi tebe lipo zamolila,
Bil- me, seko poslužiti htila?
Evo tebi zelena jabuka,
Jedna tebi, jedna Rajku mome
Pozdravi ga lipa snašo moja,

Ti mu kaži gorku moju muku,
I podaj mu zelenu jabuku,
On će tvoje poslušati glase,
I svojoj se smilovati majci,
Javit joj se ispod zemlje crne".¹⁴

Raširenje ovoga običaja slabije je poznato u krajnjim sjevernim i sjeverozapadnim krajevima zemlje.

Skupina D

Pokraj evidentiranih vjerovanja da se očekuje i smrt treće osobe u selu (ili obitelji) ako je u jednoj godini već dvoje umrlo ima slučajeva da se poduzimaju neke magijske radnje kao predohrana za takvu nesreću. Tako drugoga umrlog pokapaju dva svećenika ili se donese zemlje s groba poslije sprovoda pa se prebaci preko kuće, kolje se ovca ili neka druga životinja, kuća se "podupre ko-cem sa zadnje strane" itd. ali se daju i neki specifični prilozima.

Svi ovi postupci *ad evitanda mal maiora* imaju različita objašnjenja ili se prihvaćaju kao nešto što je rađeno od starine.

Izbor priloga kao supstituta za treću osobu upućuje na blijede tragove žrtvenih obreda. Vrlo često kao takav prilog (supstitut = žrtva) kolje se i u grob baca pijetao (ili kokoš) ili samo glava dok se truplo odbacuje. S namjerom da ovo pojasnim, a bez pretenzija da

¹⁴ Lovretić Josip, 1896, 36, prema popisu literature.

izloženo dovodim u izravnu vezu s obredima ove vrste u nas, neka mi bude dopuštena mala digresija. Pijetao inače važi kao htonska životinja, a njegova pojava u mitologiji i posmrtnom kultu vrlo je stara. U Babilonu je bio personifikacija boga podzemlja Nergela, a u grčkoj mitologiji attribute pijetla imali su Perzefona i Hermes, te još neki mitološki (mitski) likovi, svi s izraženim htonskim karakterom (Leta, Ares, Dioskuri). Rjeđe se kolje neka druga žrtva - *kurban* (janje, ovan) i ne koristi se kao prilog, ali se zato u smislu imitativne magije (glava za glavu) u grob drugog umrlog stavlja glava od vratila tkalačkog stana. Ovakva vrsta priloga najčešća je u južnoj Srbiji i Makedoniji, kao supstitut za trećega uglavnom se daje lutka i to napravljena od krpa, zemlje, voska drveta, brašna.

U Crnoj Gori uz umrloga se stavlja prut ("podugačko drvo") ili kokoš odnosno "kot".

U većini drugih krajeva Jugoslavije ne nalazimo više potvrda za ovaj običaj osim u nekoliko primjera zabilježenih u Lici (okolica Titove Korenice), u Baniji (okolica Dvora na Uni) i dijelom u Posavini. Ovakvo rasprostranjenje, osobito izvan kompaktne zone pruža zanimljive mogućnosti za analizu ne samo starosti običaja nego i njegovog ishodišta te smjerova prenošenja.

Prilozi iz straha (da se umrlog isplati, da se ne vrati i da se ne povampiri) u stanovitom smislu obuhvaćaju dio vjerovanja, a time i razloge postojanja običaja davanja priloga iako ne zaokružuju konačnu tipologiju i sistematizaciju.

Neki od odgovora (pokraj već ranije iznesenog što ovakvu podjelu ne dovodi u sumnju) vrlo su jasni kada se radi o strahu da se umrli "ne povampiri", "ne uteneči" ("ne postane tenac"), "ne povukodlači", "ne postane bušar" ili "štrigon".

S druge strane davanje priloga je motivirano vjerovanjem u drugi život ("na onome svijetu", "na nebu", katkad "da ima u zagrobnom životu") koji kako vidimo nije uvijek točno određen niti lociran. Paralelno postojanje više vjerovanja koji su u strukturi običaja davanja priloga u grob, od kojih su posljenja dva (u različitim varijantama) najraširenija i najzastupljenija u narodu, trebali bi poslužiti kao temelj za sistematizacije i zaključivanja.

Jedan smjer zaključivanja mogao bi ići u smislu utvrđivanja kulturno-historijske dimenzije običaja na temelju prostornog razmještaja pojava, odnosno na temelju formalnih manifestacija tradicije potvrđene recentnim etnografskim činjenicama.

Očito je da se ne radi o kompaktnom kulturnom području nego više različitih i manjih cjelina, s više historijskih i kulturnih nasljeđa, doduše, interferirajućih i komplementarnih, ali s izraženim specifičnostima. U pojedinim zonama običaj je vrlo dobro poznat, dok je u nekima slabo zastupljen, pa čak skoro potpuno nepoznat ili zaboravljen.

Kontinuitet običaja u Jugoslaviji (uzimajući općenite potvrde) može se pratiti smanjenom intenzivnosti od jugoistoka prema sjeverozapadu gdje se centralni dijelovi zemlje ističu poput neke tampon zone između područja veće i manje zastupljenosti, a istodobno je tu i granica koja ističe razlike u sadržaju i funkciji priloga. Gorski Kotar i republička granica Hrvatske i Slovenije gotovo su nepremostive prepreke u daljem širenju običaja davanja priloga tako da je iza te granice znatno reduciran i transformiran.

Najviše priloga s atributima kršćanske religije (križ, svete sličice, molitvenici) potvrđeno je u područjima s katoličkim stanovništvom, u zapadnim dijelovima zemlje iako se pojavljuju i drugi prilozima. Prilozi kao što su hrana, novac, osobni predmeti i sl. a koje smatramo starijima, potvrđuju ovaj običaj kao vrlo izražen u Makedoniji, jugoistočnoj Srbiji, istočnoj Srbiji, zatim u Šumadiji pa Crnoj Gori, istočnoj Hercegovini, Dalmatinskoj Zagori, Lici, Kordunu, Baniji, Žumberku, Pokuplju, te u Posavini, dijelovima Podravine i Slavonije. U Bosni su uočljive veće, relativno izolirane zone izuzimajući kontinuitet na potezu jugozapadna-sjeverozapadna Bosna.

Etnografski podaci o običajima "sahranjivanja" priloga s umrlima kod drugih naroda

Svrha prikupljanje komparativne građe o ovome običaju kod susjednih ili srodnih, a zatim i drugih naroda bila bi da se utvrde neka opća načela relevantna za interpretaciju i objašnjenja. Odmah moram naglasiti da je takva građa uglavnom skromna, katkad i nedostupna što uvjetuje opseg i granice komparacije. Koliko mi je poznato u Evropi ne postoji sistematski rad o ovoj temi, a i inače se ovakvi podaci nalaze kao dio u cjelini posmrtnog ciklusa kako se već moglo vidjeti i u nas. To je i razlog da se više informativno, na nekim odabranim primjerima, skrene pažnja na postojanje i raširenje običaja davanja priloga u svijetu, a tek potom da se takvi podaci iskoriste u završnoj analizi.

Lubor Niederle (Niederle, 1911), u nekoliko navrata spominje prežitke pretkršćanskih posmrtnih običaja (žrtvovanje žena, konja, pasa) kod Slavenskih naroda, te u tom kontekstu utvrđuje da i u novije vrijeme daju hranu u grob svojih umrlih, zatim novac (u ruku ili u usta), ribarsku mrežu, ženama iglu, konac i platno itd.¹⁵)

A. Brenč piše da su u Poljskoj još u prošlom stoljeću umrlima, pored toga što su davali lulu i duhan, štap i štake, davali votku, gajde, a u novije vrijeme molitvenike, svete slike i dr. Za običaj stavljanja novca kao priloga tvrdi da je iščezao iako ima rjetkih potvrda u susjednim istočno njemačkim oblastima (branderbuška oblast).

U Albaniji prilog je novac, lijepa odjeća, cipele ("da bi mogao da pređe dugi put na onaj svijet") - Čabej E., 1936, 336.

"U mnogim mestima Grčke postoji običaj stavljanja novca u usta pokojnika. Novac se zove *paratiki*, što znači novac za prevoz", zabilježio je Dragan Antonijević.¹⁶)

U mađarskom dijelu Baranje, prema vlastitim istraživanjima, Hrvati i danas bacaju u grob nekoliko novčića - da plate mjesto.

U Irskoj bacaju grude zemlje i cvijeće u grob, a na otocima i novčiće kako bi platili zemljarinu.¹⁷

¹⁵ Prema podacima iz "*Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*", Kašubi su stavljali ribarsku mrežu u grob, a prema nekim podacima iz Makedonije mreža se stavlja zato da se umri ne vrati, jer ne može da odriješi uzlove na mreži.

¹⁶ Antonijević Dragoslav, *Zajedničko u narodnoj religiji Grka i Južnih Slovena, Balkanica, Godišnjak međunacionalnog koordinacijskog odbora za balkanologiju saveta akademija nauka i umjetnosti SFRJ i Balkanološkog instituta*, VIII, Beograd, 1977.

¹⁷ Buschan Georg, *Die Sitten der Völker*, III, 318.

Kaj Birket-Smith navodi primjere iz XVII st. i između ostalog piše da su u grob danske kraljice Anc Katarine stavili 15 tona lanena zrnja. On smatra da u temelju toga leži namjera da se pokojnik zabavi brojanjem kako ne bi uznemiravao žive, odnosno nanosio im štetu.¹⁸

N.F. Takoeva piše da su i kavkaski narodi Osetini nekada na grob umrlog stavljali razne predmete te se poziva i na istraživanja A.M. Šegrena koji je kod Osetina ispitivao predislamske pogrebne obrede zadržane do polovice 19. stoljeća, i koji je 1840. pisao: "Pred spuštanje pokojnika u grob doveden je s punom spremom konj. Starac (posvetitelj) uzimao bi konja za uzdu i pri tome opisivao pokojniku predstojeći put u zemlju mrtvih i upozoravao ga na opasnosti. Zatim je rekao da se pokojnom daje hrana, oružje, odjeća i konj kako ne bi oskudijevao u tome. Potom je konjem tri puta obišao oko groba i zaustavio se kod nogu umrlog. Tada su mu donijeli na ovčjoj koži ječam i u drvenoj čaši piva. Ječam je dao konju, a pivo popio, razbivši pri tome čašu o glavu konja i bacivši ostatke u grob. Onda je ostrigao grivu konju i stavi je na pokojnog. I napokon je uzco s grudi pokojnog kosu njegove udovice, tri puta udario njome konja i rekao: „Da pripadate vi pokojniku“, zatim je vratio kosu njemu na grudi." Šegren je dalje pisao da je u starini kod svih plemena (planinaca Kubana) postojao običaj da se mjesto konja vodi udovica kojoj su odrezali desno uho i stavljali ga na umrlog - da bi je prepoznao na drugome svijetu. U novije vrijeme ostao je samo običaj rezanja kose, (N.F. Takoeva, 1957.).

Za druge kavkasko narode, autori Gusejeva i Potabenko navode brojne priloge na grob kao ostatak iz predislamskih vremena pogrebnih običaja, kada su ti prilozi kod Kartvela, Kabardinaca, Svana, Čerkeza i Inguša stavljani u grob. Uglavnom hrana, cigarete, jabuke (Guseva - Potabenko, 1975.).

U Indoneziji umrli se pokapa u najljepšim haljinama, s nakitom, a uz lijes se stavljaju mali paketići kuhane riže i cigarete, na mjestu do glave u sanduk, i ženska figurica, a do nogu muška. U Indokini prilaže se nakit uz još neke sitne predmete,¹⁹ zatim rižina kaša i rižina rakija, bambusovi štapići - da može jesti i piti, sitan novac u usta - za put u zemlju duhova, kosa sinova ili kćeri. U prednjoj Indiji udovica skida lančić s vrata i stavlja ga na mrtvacu, a još se stavljaju bakreni novčići (uz njega ili u usta).²⁰

Tadcuš Žbikovski (*Zwiczaje, Obrzedy i symbole religijne*, Warszawa 1978, Beograd, 1980.) za Indiju piše: "Nakon prispjeca na mjesto kremiranja, leš je postavljen na posebno pripremljenu lomaču, a glavni narikač je pravio lutku od kravlje balege koju je palio i stavljao na pupak umrlog prinoseći žrtvu vatri, zvanoj "homa". Zatim je slijedila odvratna ceremonija očišćenja. Glavni narikač stavljao je usta na sve otvore tela umrloga šapćući odgovarajuće vrazbine i ljubeći ih, a zatim ih mazao rastopljenim maslom. Na kraju je u usta umrlog stavljao zlatni novac, a rođaci i prijatelji koji su redom prilazili stavljali su po nekoliko raskvašenih zrna pirinča. U takvom stanju telo umrlog je bilo spremno za kremiranje. Nkadada su na pokojnika stavljali različite predmete za svakodnev-

¹⁸ Birket Smith Kaj, *Putovi kulture*, Zagreb, 1960, 311.

¹⁹ Buschen G, op. cit. I, 129.

²⁰ Buschan G., op. cit. II, 134.

nu upotrebu, kao tanjire, kutlače, kašike, tučkove i avane koji umrlom mogu poslužiti u budućem životu", i dalje piše o spaljivanju udovica u ceremoniji "sati" koja je bila vrlo raširena kod bramana (prvi podaci potječu iz 510. god.), a najduže se zadržala među predstavnicima kaste kšatrije, sve do 1911. godine".

Isti autor navodi za Kinu: "U usta mrtvacu često su se stavljali biseri ili komadić nefrita, zlata ili srebra, uvjereni da će te materije koje imaju nagomilanu energiju (vitalnu) sačuvati mrtvacu od brzog raspada. Da umrli ne mora ići pješice na tako dugo putovanje pravljenе su imitacije palankina ili nosiljke od papira koje su uz njega spaljene... U šake mrtvacu stavljeno je nekoliko novčića i svojevrsno žezlo da ne napušta zemaljski život golih ruku", i dalje "Također je pripremano nekoliko jaja i činija pirinča. Pirinač je imao da utoli glad umrlom u budućem životu, a jaja da mu pomognu da prođe kroz selo besnih pasa pored puta u carstvo mrtvih. Dok se kovčeg nalazio u kući pirinač i jaja su stavljani kraj njega u visini glave, a kasnije su stavljani u specijalno udubljenje kraj grobnice u koju je mrtvac sahranjen.²¹

U Japanu se s umrlim "sahranjivao" nakit i oružje²² i imitacije novca ili pravi novac kojim se plaća prijelaz preko rijeke Sanzu, a kako je "raj prilično udaljen, umrlom mogu ustrebat i još i sandale i putni štap koji se katkad stavlja u sanduk".²³ Židovi s rabinom pokapaju svitak Tore.²⁴

Islamizirani narodi Maroka umirućem sipaju med u usta i vodu u grlo, a pri zatrpavanju posipaju im lice vodom ili triput zemljom, a katkad se na glavu umrlog stavlja poseban amulet koji mu pomaže da lakše odgovara na pitanja anđela.²⁵

Kod naroda Afrike postoji nemjerljiv broj pogrebnih običaja i rituala a raširen je i kult predaka. Sa svojim umrlima Zulu pokapaju i svu njihovu imovinu, plemena Bantu ih odijevaju (umotavaju) u životinjske kože i pokapaju s oružjem i imovinom, čarobnim biljkama, hranom.²⁶ Louis-Vincent Thomas (L. V. Toma, 1980, I, 130, 146; II, 44) piše da se kod nekih afričkih naroda čovjek pokapa s voljenom životinjom (poglavica plemena Mosi iz Gornje Volte pokapa se s konjem, a "isto tako izvesni pastirski narodi Afrike meću u grob zametak govčeta, kojim će se kasnije hraniti pokojnikova duša".

Kod Kečua u Južnoj Americi s umrlim se pokapaju sva njegova imovina, luk i strijela, nakit, a sa ženama torbe, vrčevi, te svi njihovi predmeti koji se nakon smrti više ne upotrebljavaju. Kod nekih plemena bio je običaj da se s poglavicom pokapaju njegove slugе, žene, a u novije vrijeme daju se priloz i hrani, piću i dojenče se pokapa s majkom.²⁷

²¹ *Religiozni obredi, običaji i simboli*, Beograd, 1980, 47, 48, 99, 100.

²² Buschan G., op. cit. II, 52.

²³ *Religiozni obredi...* (Vjekoslav Kotanjski), 204.

²⁴ *Religiozni obredi...* (Vitold Tiloh), 280.

²⁵ Đorđević Tihomir, *Samrtni običaji u Turaka, Godišnjica Nikole Čupića*, XXI, Beograd, 1901. (isti u knjizi *Naš narodni život*, Beograd 1984, 179) piše da muslimana pokapaju s nekom vrstom dokumenta, zapravo komada hartije na kome hodža napiše *iman čag-di* gdje je pokraj imena umrlog i njegova prezimena po materij napisana i molitva za oprost grijeha. Takvi zapisi podsjećaju na knjigu mrtvih kod starih Egipćana, kao i na sahranu jevrejskih rabina s Petoknjižjem, odnosno šeiha s Kurantom, ili proštenim molitvama koja su pisali svećenici u Rusiji i stavljali umrlima oko vrata.

Religiozni obredi... (Edvard Šimanjski), 404.

²⁶ Buschan G., op. cit. II, 337, 343, 353, III, 37.

²⁷ Buschan G., op. cit. III, 218.

Prema opisu kolumbijskog antropologa Reichel-Delmatoffa iz 1966. god. u grob mlade djevojke iz plemena Kogi iz Sierra Nevadde de Santa Maria uz posebne obrede stavlja se zeleni kamenčići, školjke, puževa kućica (M. Eliade, 1981, 50, 51).

U djelu *The Primitive Culture* E. B. Tylora (prema njemačkom prevodu *Die Anfänge der Kultur*) u dijelu rasprava o vjerovanjima duši, zagrobnom životu i obredima u vezi s tim navodi se: "Kod plemena Algonkin bilo je žrtvovanje predmeta za nekog umrlog vrlo običan ritus; tako npr. čitamo da je leš nekog ratnika bio zakopan zajedno s musketom i kijačom, lulom mira i ratničkom šminkom, pri čemu je javan govor koji se odnosi na putovanje stazom koja mu predstoji upućen lešu umrloga. Jedna je žena bila pokopana na sličan način sa svojom kutlačom i kajiševima za nošenje tereta u svom mukotrpnom životu". Tylor dalje spominje da su narodi u Gvineji s uglednijim čovjekom "sahranjivali" lijepe tkanine, zlatne futiše, perle, te "ubijali više žena i robova da bi umrlo me služili na drugom svijetu", a u Novom Zelandu su također ubijali robove po smrti poglavice koji su ga trebali služiti i u drugome životu. Tunguzi su u grob s umrlim pokopavali i njegova konja, oružje, pribor za pušenje i - kotao.²⁸

Arheološki i historijski podaci

Mnoge pojave iz života prehistorijskog čovjeka (a i iz ranih historijskih epoha) mogu se proučavati samo na temelju paleoantropoloških, arheoloških i historijskih istraživanja.

Smatra se da je donja granica paleolitskih kultura u kojima značajniju ulogu ima *Homo sapiens* smještena u mladi ili gornji paleolit. Međutim i čovjek srednjeg paleolita (neandertalski pračovjek i *Homo sapiens fossilis*), nosilac mustierske kulture lovaca na pećinske medvjede, pokazuje osobine stvaralačkog i inteligentnog djelovanja na području materijalne i duhovne kulture.

Tako se i pokopi iz mustierskog doba neandertaloidnih (arhantropa i paleantropa) stanovnika zemlje mogu uzeti kao najstarije za koje znamo (prema lokalitetu Le Mustier u južnoj Francuskoj). To su bili plitki grobovi, dubine 30-40 cm. u koje je umrli sahranjen u zgrčenom položaju okrenut na lijevi ili desni bok (fetalni položaj). U tim grobovima (npr. u La Ferasiu u Dordonji) pronađeni su lijepo obrađeni posmrtni darovi od seleksa, ili tragovi polena - cvijetnog praha (sa Mon Kirka). "Neke od tih sahrana" (u Vadi el Mughara i Arsi-sir-Kiru u Palestini, Tešik Taš u centralnoj Aziji) "dovoljno su pomno izvedene da zaslužuju da budu opisane kao obredne sahrane i sigurno ukazuju na neki oblik vjerovanja u nastavak postojanja poslije smrti. Hrana oruđe i crveni oker, sve su to dokazi za takvo mišljenje. To nam potvrđuje da su ti ljudi već imali neku zamisao o fizičkom kontinuitetu i da su držali da su njihovi mrtvi pređi još uvijek među svojim živim potomcima" - mišljenje je A.L. Gourhana (1968, 56).

²⁸ Pavlović Jeremija, *Kamen stanac i vezivanje duše - folklorističko semantička rasprava*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, II-III, 1953-54, Beograd, 1957.

Već u to doba ima u grobovima muškaraca, žena i djece, raznih privjesaka ogrlica, ukosnica i drugog nakita.

U gornjem palcolitu (epohe Aurignac - Orinjačka, Selutre - Solitrejska, Madleine - Madlenska) i iz mezolitika (srednjeg kamenog doba), ostala su svjedočanstva bogatijih pogrebnih obreda.

Kako bi osigurali povratak umrlim u novi život poslije smrti bojali su kosti crvenim okerom, surogatom krvi i životvornim agensom *par excellence* kako se smatra. Najbogatiji su grobni inventar školjke - vjerojatno simboli plodnosti (nassa, kauri i dentalium), životinjski zubi i razni koštani privjesci. Umrli su polagani na životinjske kože (zgrčeni ili na leđima) i okruženi kamenjem. I ovdje se može nagađati o mogućim magijsko-religijskim motivima i predstavama, ali je teško egzaktno takvo nešto utvrditi čak i kada se radi o gomili lubanja iz mezolitske epohe pronađenoj u spilji Ofnet u Njemačkoj. Ozbiljno je pitanje koliko taj nalaz zaista potvrđuje pretpostavka o eventualnom kultu lubanje, odnosno kultu mrtvih.

Čovjek mlađeg kamenog doba (neolitika) unosi značajne kvalitativne promjene u svoj život i poimanje svijeta.

U prvom redu dolazi do znatnih promjena u socijalnoj i gospodarskoj sferi života. Naglasak je na poljodjelskom načinu života i prelazak s lovačko-lutalačkog na sesilni kulturni tip s osnivanjem stalnih naselja. I pokraj niza teškoća u stratigrafiji arheoloških nalaza i određivanju kronoloških granica u Evropi i drugdje (a koje su znatno promjenljive za različita geografska područja) sadržaj neolitskih kultura, kao i pravci kulturnih strujanja i utjecaja imaju svoja specifična i prepoznatljiva obilježja. Sepulkralni inventar ovoga doba (pokraj plastičnih "umjetničkih kreacija", slikarija i predmeta materijalne kulture, u prvom redu keramike) najviše nam govori o životu, običajima i shvaćanjima nosilaca neolitskih kultura.

I dok su predstave palcolitskih lovaca bile vezane uglavnom za lovačku magiju i eventualno totemističke kultove, neolitski poljodjelac polazi putem koji ga vodi obraćanju višim silama i božanstvima tražeći pomoć ili zaštitu. U srži vjerovanja je Boginja Majka, zastupljena i u palcolitu.

Tijela umrlih polažu se duboko u zemlju (Majka-zemlja) ili duboko u usječene pećine i to najčešće u zgrčnom položaju. U grobovima se nalaze mali kameni idoli (možda prve žrtve), hrana i oružje. Rijetko se kao oblik pokapanja pojavljuje i spaljivanje, a u ovim prvim megalitskim kulturama nalazimo i zametak biritualnog sahranjivanja, a možda i korijene animizma.

U ranom historijskom dobu (bronzano doba) izdvojilo se nekoliko značajnih kulturnih područja u kojima ne postoji ona kulturna monolitnost i homogenost karakteristična za prethodne epohe. Dolazi vrijeme značajnih razlika u shvaćanju svijeta i položaju čovjeka u njemu. To je vrijeme formiranja velikih civilizacija (mediteranskih, sjevernoafričkih, prednjazijskih). Način pokapanja i sadržaj grobova upućuje na dvojako shvaćanje "života poslije smrti": život istovjetan onome prije smrti i drugi, život nematerijalnog principa, duše, na drugom svijetu. Umrli se sahranjuju (često u megalitne grobove ili sanduke - sarkofage) i incineracijom (spaljivanjem). U grob su stavljani darovi: odijelo, kapa, pokrivač, prostirka, hrana, oružje, nakit, posuđe, toaletni pribor, igle za kosu, češljevi.

U urne s pepelom također se stavlja posuđe, minijturni modeli oružja i drugih predmeta.

U Egiptu se pokapanje obavlja u "mastabama" - podzemnim grobnim komorama koje će kasnije evoluirati u piramide. Grobni darovi su brojni (postelja, stol, stolica, odijelo, obuća, oruđe, oružje, modeli i imitacije raznih predmeta). Već tada dolazi i do tzv. statusnog pokapanja koje će dugo vremena poslije toga biti poznato diljem svijeta. S kraljevima ili velmožama sahranjuju se sluge, žene, peharnici, životinje itd. U Egiptu se kao zamjena za žive ljude pokapaju "ušebti" statuete koje mogu imati izgled pokojnikove mumije (te u jednoj nadnaravnoj sferi mogu da zamijene i samog pokojnika). Te figure rađene su od krečnjaka, drveta ili gline i fajansa, a opremljeni poljodjelskim alatom radili bi umjesto pokojnika u carstvu mrtvih. Tu se već formira i bogati egipatski panteon s vrhovnim bogom sunca Amonom (Ra).

Suvremeni dokazni materijali o vjerovanjima Egipćana čine religijski dokumenti iz glavnih kulturnih središta Heliopolisa, Hermopolisa, Memfisa i Tebe i temelje se na kozmogonijskim i mitološkim predstavama. U nizu kultova centralno mjesto zauzima Ozirisov kult plodnosti u kome je Oziris bog i vladar mrtvih. On prima duše umrlih i na vagi im važe grijehi u čemu mu svesrdno pomažu Anubis, božanstvo s atributima psa ili šakala koje nadzire balzamiranje, prima mumiju u grob i kontrolira vaganje, i Tot s atributima ibisa i psoglavog babuna koji je objavljivao rezultate vaganja.

Slično je i s visokim civilizacijama u Mesopotamiji.

Sumerci, zatim semitski Akadani, a kasnije i Asirci izgrađuju vlastitu religiju i kult. Tu su bog Enlil (Bel), onda bog neba Anu, bog vegetacije Dumuzi (Tamuz) koji će imati važno mjesto u pogrebnom ritualu, boginja Ištar (Astarta) kao utjelovljenje prvobitne ideje Velike Majke, bog Marduk i Enki koji je izdao namjeru bogova da unište čovječanstvo potopom, a za koju je saznao čovjek Utnapištim, biblijski Noa. Kultovi plodnosti i vegetacije u najužoj su vezi sa smrću. U grobnim jamama također se nalaze brojni darovi, poznate su i bogate statusna sahrane velikodostojnika s brojnim žrtvama.

U to doba u Mezopotamiji se pojavljuju i nasljednici velikih sumerskih, akadskih i babilonskih kultura. Dolaze indoevropski narodi sa sjevera (Međani i Persijanci) koji se u asirskim izvorima spominju u 9. stoljeću prije nove ere.

Perzijanci postaju nosiocima jedne nove religijske ideje, dualizma dobra i zla. Tvorac svijeta i utjelovljenje principa dobra je Ahuramazda, a njegov protivnik i predstavnik tame i zla je Ahriman. Duše umrlih moraju na putu u raj preći preko mosta Cinvat pri čemu to uspijeva samo pravednima, a grešni odlaze u pakao.

Prilozi pronađeni u kineskim grobovima prvog povijesnog razdoblja nekih 2850 god. pr. n. ere, a zatim i razdoblja Shang potvrđuju vjerovanja u zagrobni život, obožavanje predaka i pogrebne žrtve. Za to vrijeme karakteristične su i ljudske žrtve, brončane obredne posuđe, predmeti od žada, kauri školjke, konji i kočija. Vrijeme dinastije Shang označava i početak kasnijih, tako poznatih statusnih sahrana plemstva, samo će žive sluge i robove zamijeniti figure od drveta, terakote i gline.

U vrijeme dinastije Zhou i njezina posljednjeg razdoblja zaraćenih država i dalje se razvija kulturno nasljeđe Shanga, ali se u pogrebnim obredima više koriste predmeti od žada, zatim brončana glazbena zvana, a manje ljudske žrtve.

Ujedinitelj feudalnih kineskih država i jedan od najmoćnijih kineskih careva i dinast u čije je vrijeme završen glasoviti Veliki zid, Qin Shihuang (Qin Shi Huang Di) sahranjen je 210. god. p.n.e. u "grobu" koji je pretvoren u pravi podzemni grad s kućama, vrtovima, prodavaonicama skupocjenih predmeta i s oko 10.000 ratnika i konja od terakote, te s više od 130 drvenih bojnih kola.

Kasnije razdoblje (Zapadna i Istočna dinastija Han) s vrlo bogato opremljenim grobnicama pruža dobar uvid u vjerovanje i shvaćanje ljudi toga vremena. U grobu jedne princeze iz dinastije Han pronađeno je više od 4000 predmeta od zlata, srebra, bronce, žada, laka, keramike, svile. U nekim drugim grobovima pronađene su zidne slikarije s prizorima iz života feudalaca, tekstovi rukopisa na svili, brojni kipovi od polikromne terakote, modeli raznih predmeta, glazbeni instrumenti, brončana ogledala.

Nalazi iz vremena kasnijih dinastija potvrđuju bogate kulturne veze Kine sa susjednim, pa i udaljenim državama i narodima. Najbrojniji su nalazi perzijskoga srebrnog novca, bizantskoga i arapskog zlatnog, zatim grobne figure Arapa i stanovnika zapadne Azije, keramika i sl.

U Grčkoj na pragu historijskog doba postoji nepregledni panteon bogova i vrlo razvijena mitologija. Tu je i već spomenuti mit o Hadu i Haronu, a nezaobilazan je i strašni pas Kerber koji stoji na ulazu u podzemni svijet i koga treba podmititi kolačima i slatkišima. Iz grčkog herojskog doba poznato je već i spaljivanje umrlih sa svim njihovim stvarima i žrtvama. Za to najviše podataka imamo u Homerovom opisu Patroklove smrti i sahrane. Eklatantan primjer takvih sahrana (spaljivanja) nalazimo i kod Vergilija u XI pjevanju Eneide.

I u nordijskoj mitologiji spominje se lađer koji prevozi duše preko podzemnih voda, to je div Farbauti.

U najranijim legendama i mitovima Irske i Britanije ima veliki broj primjera o tome da su "sahranjivane" osobne stvari s pokojnikom, oružje, nakit pa i ljudske žrtve.

Slika se bitno ne mijenja ako na temelju arheoloških ili historijskih potvrda za to doba promatramo i druge narode (Ilire, Kelte, Tračane i dr.) ili ako čitamo Herodota i Cezara, naprimjer. Nejednakovremene smjene historijskih doba (željezno u istočnom Sredozemlju u XI st. prije n.e. a više stotina godina kasnije u Skandinaviji) u Evropi odrazilo se i na različite načine u kulturi, katkad i susjednih naroda. Gubljenje vrlo rasprostranjenog načina obreda spaljivanjem (Lužička kultura polja s urnama) rezultiralo je većim brojem pronalazaka grobnih priloga s obzirom na prelazak na pokapanje u grobovima (tumulima).

Na prijelazu stare i nove ere, u rimsko doba na prostorima jugoistočne Evrope sahranjivanje se obavlja u kamenih sanducima - sarkofazima. I u ovim slučajevima daju se prilozima, a brojni su i nalazi željeznih čavala, koji su prema mišljenju M. Filipovića korišteni u obredne svrhe (da se umrli ne povampiraju).²⁹

Iz vremena scobe naroda potvrđeni su brojni prilozima u grob kako u hunskim, gotskim, langobartskim, tako i u kasnim avarskim i avaro-slavenskim grobovima. Kao priloga

²⁹ Filipović Milenko, *Otkuda i šta znače gvozdeni klinici u rimskim grobovima, Članci i građa*, IV, Tuzla, 1960.

najčešće je stavljano oružje, zatim posude, hrana, novac. Vrlo su česti nalazi kostiju različitih životinja (uglavnom konja ili govečeta).

Isti je slučaj i s ranoslavenskim grobovima bez obzira radi li se o spaljivanju umrlih zajedno s oružjem i nakitom, te darovima za pokojnika (god. 626. prilikom avaroslavenske opsade Carigrada Slaveni su spaljivali svoje mrtve), ili se radi o sahranjivanju u nekropolama (pod tulumima), odnosno u grobove na redove. Historijski izvori iz tog i kasnijeg vremena govore o različitim načinima postupanja s umrlima iz čega se može zaključiti o brizi za svoje mrtve i njihov zagrobni život. U vezi s tim postoje značajne potvrde razvijenog kulta predaka (manizam) kod slavenskih naroda.

Brojna svjedočanstva arapskih putopisaca (Al Masudija, Ibn Fadlana, Ibn Ruste, Ibn Dasta, Gardizija) govore nešto više o slavenskim običajima iz pretkršćanskih vremena. Više potvrda ima za Polapske, Zapadne i Istočne, nego li za Južne Slavene. Uz to idu i zapisi ranosrednjovjekovnih kroničara (Konstantin Porfirogenet, Nestor, Thietmar, Ebbe iz Bamberga, biograf Otona Bamberškog, zatim Saxo Gramatik, Kozma Praški, Jan Dlu-goš-Longimus i dr.).

Najupečatljiviji i najcitiraniji je Ibn Fadlanov opis sahrane ruskog velmože. On je zabilježio (oko 920. god.) da su ruskog vlastelina stavili u grobnicu zajedno s pićem, voćem, sviralom, a zatim ga vadili poslije deset dana te ga potpuno odijevali, stavljali mu kapu na glavu i potom ga položili na lađu na kojoj je bilo piće, različite plodine, bosiljak, oružje, nakit. Potom su žrtvovali psa, dva konja, dva vola, pijetla i kokoš, te djevojku koja je na to dobrovoljno pristala. Onda su sve to zapalili tako da duša oslobođena tereta tijela može slobodno otići u raj.³⁰

O sahrani i žrtvovanju žena, sluga i zarobljenika kod Slavena svjedoči i Ibn Dasta, a o žrtvovanju stoke Ibn Masudi. Tako je zabilježeno da je prilikom smrti kneza Litavskog, godine 1341. na lomaču, pokraj kneza Geminida, koji je stavljen potpuno odjeven, stavljena sablja, koplje, tobolac sa strijelama, dva sokola, hrt, osedlan konj, zarobljenici, te medvjede i risove kandže.

I za skandinavske i pribaltičke narode iz blizine nekih slavenskih plemena ili su s njima živjeli u simbiozi postoje slična svjedočanstva o pogrebnim običajima i obredima.

Prema istraživanjima Petruhina koji je analizirao biritualni način sahranjivanja (kremacija i inhumacija) kod Vikinga iz XI stoljeća postoje vrlo uske veze između njih i nekih Slavena. Vikinzi su zajedno s darovima uz gospodara sahranjivali i njegova konja koji bi ga imao prenijeti u svijet umrlih, Valhalu.

Kod njih se javlja bivalentan odnos prema umrlom izražen na najneposredniji način samim činom sahranjivanja. Prvo se obavlja inhumacija i to u kurganima (tumulima) koja izražava njihovu želju da umrloga zadrže u svojoj blizini, gdje on nastavlja zagrobni život s istim potrebama koje je imao prije smrti. Poslije stanovitog vremena pristupa se kremaciji zajedno sa svim njegovim darovima čime se i prekida svaka dalja veza s njim, jer tom prilikom duša je već napustila tijelo i otišla u vječno carstvo mrtvih.

³⁰ Trojanović Sima, *Stari Slovenski pogreb*, *Srpski književni glasnik*, III, 1901, 54.

U vezi s tum Petruhin misli da je i danas u Skandinaviji zadržan običaj spaljivanja postelje s umrlim. To predstavlja simboličko prekidanje svake veze s njim (Petruhin, 1975.). No, najobimniji arheološki i historijski materijal relevantan za upoznavanje kulture Slavena između IX i XI stoljeća, a i kasnije, i u ovome slučaju koristan za izučavanje običaja davanja priloga u grob, donosi nam Lubor Niederle.

Kad govori o običajima pokapanja kod pretkršćanskih Slavena (a i dalje o elementima tih običaja prenesenim u kršćanstvo) Niederle zaključuje da su tipični slavenski grobovi bili siromašniji grobnim inventarom u odnosu na nordijske ili pak skitsko-sarmatske i tursko-tatarske.

U grobove su Slaveni stavljali jelo, vedro za vodu, jaje, nož, srp, kresivo, nakit, oružje, glazbene instrumente, vretena, udice, rječne a katkad i morske školjke - Cyprea, novac.³¹

Običaj davanja novca nije slavenski, smatra Niederle i ima mnogo analogija kod drugih naroda. Davanje novca kao priloga po njegovu mišljenju, kod Slavena ima vjerojatno korjence u antičkim civilizacijama čiji su se kulturni utjecaji širili s jugoistoka iz crnomorskih luka, vjerojatno putem trgovačkih veza.

Na Balkanu i u Jugoistočnoj Evropi u to vrijeme dolazi do sukobljavanja, a potom i prožimanja različitih kultura i gotovo oprečnih svjetonazora. Isprepliću se pretkršćanske predstave i kultovi, mitologije i vjerovanja, antički kultovi i religije, nova kršćanska učenja, patarski pokret i nadiruća islamska civilizacija i kultura. Miješanje slavenskih kulturnih elemenata s autohtonima bizantsko, grčko-rimskim tradicijama stvara svojevrsan kulturni amalgam na ovim prostorima negdje s više, a negdje s manje izraženim i prepoznatljivim elementima različitih kulturnih naslijeđa.

Seljačko stanovništvo kao najžilaviji čuvar i prenosilac starih narodnih tradicija polako gubi višestoljetni kulturni identitet, prihvaća nove vrijednosti ugrađujući ih u biće svoje kulture, gdjekad prihvaćajući i civilizacijske tekovine raznih umjetničkih stilova i epoha, raznih sistema vjerovanja i sl.

Arheološki nalazi na ovome području međutim i dalje *in continuo* potvrđuju davanje priloga.

U grobovima se nalaze razne posude, prstenje, naušnice, metalne pafte, nožići i dijelovi oružja, glineni koluti za vretena, hrana. Česti su nalazi metalnog novca bizantskih careva Konstantina V Kopronima i njegova sina Lava IV i nekih drugih vladara.

Karakterističan je prilog jaje. Za njega se može pretpostaviti da je možda davano kao i hrana, ali ne bi trebalo isključiti i mogućnosti nekih kulturnih značenja u prvom redu u vezi s kultom plodnosti ili njegovim virtualnim (životvornim) svojstvima.

Jaje se kao prilog nalazi u grobovima i drugih slavenskih naroda, Rusa, Poljaka, Čeha, Slovaka, a nalaze se i u germanskim grobovima ranog srednjeg vijeka.

Nije rijedak slučaj da se nađu i glinena jaja obojana i šarana kao na primjer u okolini Kijeva ili u Poljskoj što je indikativno u smislu shvaćanja njihova kulturnog značenja.³²

³¹ Niederle Lubor, *Slovenske starožnosti, Život starych Slovanu*, Dilu I, sv. I, 240.

³² Niederle Lubor, op. cit. I, 173, Garašanin Milutin, *Pregled materijalne kulture Južnih Slavena u ranom srednjem veku*, Beograd, 1950, Karaman Ljubo, *Iskopine društva "Bihaća" u Mravincima i starohrvatska groblja*, Zagreb, 1940.

Crkva je sve više potiskivala paganske običaje, a tako i pokapanje s priložima. Gdje to nije uspjelo u potpunosti išlo se na prilagodavanje izmjenom sadržaja ili katkad prešutnom tolerancijom i polakim mijenjanjem svjetonazora.

No mnoga pretkršćanska vjerovanja, pa tako animizam i animizam, neki kultovi i dr. imali su jake korijene tako da se prihvaćaju oni najagresivnije nametani posrednici između ovoga i "onoga" svijeta i to samo ako im je na neki način bilo mjesto u ranijim vjerovanjima. U nekima od kršćanskih svetaca razni autori vide stara slavenska božanstva ili bar neke njihove atribute (npr. slavenski Vid i Perun s jedne strane i sveti Nikola i sveti Ilija s druge strane). Slično je i s nekim drugim kršćanskim svecima koji se spominju u posmrtnom ritualu a kojima je ishodište u pretkršćanskim kulturama kao npr. Arhanđeo Mihael koji vadi duše ili Arhanđeo Gabriel (Gavrilo), ponegdje Sveti Jakov koji su vođe duša itd.

Zaključna razmatranja

Na temelju prezentirane građe, iako je prezentacija za potrebe ovoga rada u nekim dijelovima fragmentarna ili uopćavana, može se zaključiti da je običaj pokapanja priloga zadržan i danas u nekim oblicima kod naših naroda, poznat i velikom broju naroda drugdje u svijetu i da su mu korijeni u pretpovijesti ljudskog roda.

Očito je da se radi o jednoj gotovo univerzalnoj pojavi koju je nemoguće promatrati izolirano, a osobito ne u smislu poimanja svijeta i čovjekove egzistencije, bez obzira o kojoj se kulturi radilo i o kojim vrijednosnim sistemima i orijentacijama.

Bez obzira da li se preferira sahranjivanje u vodu, zemlju, zrak ili spaljivanjem uvijek je prisutna i misao o nekakvom nastavku egzistencije što zahtijeva i brigu za mrtve, a otuda i pojava priloga. U nekim slučajevima pojava priloga u pokopima objašnjava se i drukčije pa je na temelju nekih analiza moguće dati relativno pouzdane odgovore na neka pitanja. Međutim, s druge strane kao i u većini drugih pitanja kada se radi o fenomenima života, smrti, kosmosa, beskonačnosti itd. ne vjerujem da se mogu ponuditi egzaktna znanstvena objašnjenja pa otuda svako udaljavanje od samoga predmeta proučavanja nezostavno vodi u slobodne (bile to filozofijske, religijske ili druge) spekulacije.

Zato uvjerenje da se u ovoj vrsti rada, gdje se operacionalizira s konkretnim podacima kao dijelovima jednoga velikog mozaika, treba okrenuti više tome konkretnom, a manje poimanju snage Tanatosa i sl.

Što se tiče rasprostranjenja običaja da se uz umrle daje i popudbina ranije je već bilo nešto rečeno kao i o zastupljenosti kod pojedinih naroda i vjerskih skupina. Pored činjenice da se u većem broju slučajeva u koliko se još bilježi pojavljuje reducirano jasno je da će se uskoro i ugasiti.

Respektirajući pravo da se iz zaista bogatog sadržaja ovoga običaja priđe tumačenju njegovih različitih dimenzija na različite načine zadržao bih se samo na nekima od njih.

De mortibus nihil nisi bene! U kojoj mjeri prilozi potvrđuju ovu latinsku poslovicu? Rekao bih u znatnoj. Prema brojnim primjerima vidimo da su se prilozi davali iz straha

od umrloga (da se ne povampiri, da se ne vrati, da ne nanese zlo, da se isplati). Ponegdje je taj strah implicitan i najčešće objašnjen kao iskazivanje poštovanja pokojniku, osobito ako je bio domaćin ili utjecajan član zajednice, a da ne spominjemo stara statusna pokapanja i statusne sahrane našega doba gdje su velika pompa i neki drugi oblici rituala potisnuli priloge.

Neki prilozima po svemu upućuju na običaje žrtvovanja u sahrani iako se radi o, također reduciranom običaju. S druge strane teško je reći koliko je kosa kao priloga ostatak običaja žrtve i prinošenja žrtvenih darova, a koliko je u vezi s vjerovanjem u njezina neka magijska svojstva. To bi po svojoj prilici trebalo gledati u kontekstu drugih pratećih obreda na širem području pa tek onda eventualno zaključivati nešto sigurnije.

Neki prilozima koji su davani iz straha da se umri ne povampiri, pokraj već spomenutih svetih sličica i dr., vjerojatno su došli s kršćanstvom. Takav je slučaj sa stavljanjem glogovog kolca u sanduk, stavljanje glogovog trnja u sanduk, grob ili haljine. Glogov trn i ostalo od crnog gloga (*Pururus spinosus*) uzima se kao kršćanski element jer je prema nekim izvorima od toga gloga bio ispletan mučenički vijenac koji je Isus nosio oko glave (a on ga je i krstio pa otuda i njegova magijska moć protiv zlih i nečistih sila).

Strah od umrloga izražava narod u Poljicima stihovima koje navodi Ivanišević:

"Nosite ga poverisoko,
Kopajte ga ponizoko,
Pospite mu lugom oči,
Da nam vino ne potoči,
Da se na put ne povrati,
Da nam djecu ne pomlati"³³

Prilikom terenskih istraživanja u Poljicima sredinom osamdesetih godina svega sam u par navrata čuo za davanje priloga (svete sličice, eventualno duhan ili neki drag predmet), ali su rasprostranjene priče u kojima se izražava strah od umrloga kao i vjera u drugi život.

U folkloru inače postoji veliki broj priča koje potvrđuju vjerovanje u drugi život i takva jedna analiza s već prikupljenim podacima iz upitnica i literature o davanju priloga koji potvrđuju to vjerovanje pomogla bi u razrješavanju još nekih dilema.

Čini mi se da se u narodnom vjerovanju mogu prepoznati dva suprotna stava. Prvo je već istaknuti strah i drugo vjera u drugi život, što praktično čini ovaj strah bezrazložnim, ali ga i isključuje kao vjerovanje koje ne bi pripadalo istom kulturnom nasljeđu.

Ova polarizacija stavova postaje još izraženija kada vidimo da i vjerovanje u drugi život postoji kao vjera u "život na drugom svijetu" ili "onome svijetu", rjeđe kao vjera u život na nebu ili kao vjera u zagrobni život. U narodu je dosta nejasno diferencirano shvaćanje duše i mjesta materijalnih ostataka poslije smrti.

³³ Ivanišević Frano, *Poljica*, ZNŽO JS, X, Zagreb, 1905. Prema saopćenju D. Nožinića u nekim katoličkim selima Sisačke Posavine neki se osobni predmeti pokojnika stavljaju u lijes, a u nekima pojedine predmete koje je koristio pokojnik (kao npr. žlicu ili tanjur) zakopaju ispred dvorišnih vrata s objašnjenjem da pokojnik može doći po te predmete samo do vrata, ali ne i u kuću - što jasno izražava strah od umrlih, kao i njihov boravak izvjesno vrijeme u blizini živih.

Posebno je nejasno vjerovanje u zagrobni (funeralni) "život", jer to podrazumijeva mogućnost da umrli određeno vrijeme poslije pokapanja živi u blizini (npr. novac da plati stražu ili novac da plati konak) i da može nanijeti štetu živima u koliko nije zbog nečega od ranije ili u toku obreda propuštenog - nezadovoljan.

To je iz literature poznata pojava na koju je ukazao i spomenuti Petruhin da se tu radi o vjerovanju u tzv. "živog mrtvaca", odnosno dvojnika (ghost) te da je to samo jedna od predstava u slabo logički povezanom sistemu, možda upravo zato jer se radi o sinkretizmu. To vrijeme prije nego se duša odvoji i odseli u svijet predaka (koji je opet smješten na različitim mjestima) permanentno prijeti opasnost živima i tek kada prođe razdoblje dematerijalizacije (obično 40 dana) opasnost prestaje, a umrli se seli u svijet poštovanih predaka i zaštitnika.

Neki od priloga potvrđuju staru tezu o putu i putovanju u drugi ili daleki svijet, a ako se ne pojavljuju prilozi onda se taj put spominje uz neki drugi običaj bez obzira prepoznajemo li u takvoj priči kršćanske, pretkršćanske ili islamske obrasce.

Drugo je pak pitanje predstavlja li spaljivanje postelje umrlog simboličko prekidanje svake veze s njim, ili se to radi zato što je ona tabu za žive ili su u pitanju, bar kod nekih naroda ili u nekim kulturama sasvim prozaične higijenske potrebe i navike.

Postavlja se pitanje i objašnjenja mjere za umrloga koja se pojavljuje kao prilog. Koliko u tome ima ulogu magija ili neki kult, a koliko je to ostatak običaja počivanja s pokojnikom kada se on spušta na *počivalo* ili *mirilo* (mjerilo) na putu do groblja gdje mu se zapravo izmjeri dužina stavljanjem kamena iznad glave i ispod nogu.³⁴

Jaje kao prilog posebno je zanimljivo kao upravo značajan kulturni predmet. I pokraj poznate činjenice da se na razne načine jaje koristilo u kultne svrhe kod svih slavenskih naroda (a u posmrtnim običajima kod nas još uvijek u Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori, dijelovima Bosne i Hercegovine, te Hrvatske) teško da ga se može smatrati pravim slavenskim kulturnim dobrom.

Vrlo je vjerojatno da su Slaveni jaje kao kulturni predmet preuzeli s juga gdje je u Feničana, Babilonaca, Egipćana, a i u Indusa i Kineza poznat mit o postanku iz jajeta. Zatim se jaje nalazi i u starogrčkim grobovima ili je naslikano na nadgrobni spomenicima. S tim u vezi mogla bi stajati tvrdnja da je u narodnom običaju davanja jajeta kao priloga u grob (kao što je to slučaj i sa nekim drugim prilozima) ostao obred, ali je zaboravljeno značenje koje jaje ima u kultu kao izvor i simbol života. Još uvijek u Crnoj Gori i ponegdje u Srbiji kada se kuća "ugasi" (ostane bez muškog potomstva) na groblje se nose crno obojena "korotna jaja".³⁵

Teško da se u jednoj iracionalnoj sferi u kojoj je smješten običaj "sahranjivanja priloga" s umrlima mogu uvijek potražiti i razumski argumenti, ali se otvara niz pitanja za koja bi se odgovori mogli potražiti tumačenjem priloga kao svojevršnih simbola i poruka iz posmrtnog ciklusa i gdje su oni svojevršni refleksi niza običaja vrlo velike starine, različitog porijekla i izrazito složene strukture (manizma, animizma, animatizma i mno-

³⁴ Gavazzi Milovan, *Vrela i sudbine narodnih tradicija, Počivala*, Zagreb, 1978, 198.

³⁵ Tomić Persida, *Bojenje i šarenje jaja, Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu, XX*, Beograd, 1958.

gih kultova i vjerovanja različitog sadržaja). Za vrlo široko shvaćeno značenje priloga bez sumnje u nekim interpretacijama važila bi jedna naoko jednostavna, a vrlo lucidna misao Henri Lefebvra: "Groblja predstavljaju sjajan *negativ* naseobina, sela, trgovišta, malih i velikih gradova. Ona vjerno *odražavaju* društvenu strukturu, privredni život i ideologije" (H. Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, 1988, 249).

IZBOR IZ LITERATURE

- Bajić, Svetlana, *Pogrebni običaji i nadgrobni spomenici stanovništva u Semberiji, Zbornik radova EI SANU*, 9, Beograd, 1979.
- Bandić, Dušan, *Tabu u tradicijskoj kulturi Srba*, Beograd, 1980.
- Barjaktarević, Mirko, *O narodnim običajima u severoistočnoj Srbiji*, Rad Kongresa folklorista Jugoslavije, V, (Zaječar-Negotin), Beograd, 1960.
- Birket-Smith, Kaj, *Putevi kulture*, Zagreb, 1960.
- Čajkanović, Veselin, *Mit i religija u Srba*, Beograd, 1973.
- Dimitrijević, Sofija, *Običaji u ličnom i porodičnom životu*, Banatske Here, Novi Sad, 1958.
- Dirkem, Emil, *Elementarni oblici religijskog života*, Beograd, 1982.
- Dragić, Milorad, *Oboljenje, smrt i pogrebni običaji u okolini Tavne; Prilog istoriji mađija i animizma u našem narodu*, Zbornik etnografskog instituta, XIV (2), Beograd, 1951.
- Dučić, Stevan, *Život i običaji plemena Kuča*, SEZB, XLVIII, Beograd, 1931.
- Dorđević, Dragutin, *Život i običaji narodni u Leskovačkoj Moravi*, SEZb, LXX, Beograd, 1958.
- Dorđević, Tihomir, *Nekoliki samrtni običaji u Južnih Slovena, Naš narodni život*, knj. 4, Beograd, 1984. (opsežna bibliografija o radovima na tu temu do pred II svjetski rat).
- Eliade, Mircea, *Okultizam, magija i pomodne kulture*, Zagreb, 1981.
- Erdeljanović, Jovan, *Etnološka građa o Šumadincima*, SEZb, LXIV, Beograd, 1952.
- Etnološka građa o Romima - Ciganima u Vojvodini* (zbornik radova), I, Vojvođanski muzej, Novi Sad, 1979.
- Filipović, Milenko, *Beleške o narodnom životu i običajima na Glasincu, Glasnik Zemaljskog muzeja*, X, Sarajevo, 1955.
- Filipović, Milenko, *Običaji i verovanja u Skopskoj Kotlini*, SEZb, LIV, Beograd, 1939.

- Filipović, Milenko, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, *Grada*, XVI, Odjeljenje društvenih nauka, 12, Sarajevo, 1969.
- Guseva, N.R. - Potabenco, S.J., *Nahodka v vjerhnej Svanetii, Sovjetskaja etnografija*, I, Moskva, 1975.
- Hawkes, Jacquetta, *Preistorija, Istorija čovječanstva*, tom I, knj. I, Zagreb, 1966.
- Kajmaković, Radmila, *Neki arhaični elementi u pogrebnim običajima mu Bosni*, *Rad KFJ*, XI, (Novi Vinodolski, 1964). Zagreb, 1966.
- Kajmaković, Radmila, *Običaji prilikom smrti i sahrane kod Srba i Hrvata u istočnoj Hercegovini*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIII, Sarajevo, 1968., (i drugi radovi obe autorice u GZM).
- Knežević, Srebrica, *Smrtni i posmrtni običaji na Vlasini*, *Glasnik etnografskog instituta*, II-III (1953/54), Beograd, 1957.
- Knjiga o Balkanu*, I, II (zbornik radova), Beograd, 1936, 1937.
- Kulišić, Špiro, *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja, posebno balkanoloških*, *Djela LVI*, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 1979.
- Lovretić, Josip, *Otok, Narodni život i običaji*, ZNŽO JS, knj. III, Zagreb, 1898.
- Mandić, Oleg, *Od kulta lubanje do kršćanstva, Uvod u historiju religija*, Zagreb, 1954.
- Matić-Bošković, Milica, *Lutka u običajima i verovanjima etničkih grupa u Vojvodini*, *Zbornik 18 KFJ* (Bovcc, 1971), Ljubljana, 1973.
- Mačaj, Stevan, *Običaji Rumuna, Razvitak*, mart-april, br.2, Zaječar, 1966.
- Miličević, Milan, *Život Srba seljaka*, SEZb, I, 1894.
- Mičević, Ljubo, *Život i običaji Popovaca*, SEZb, LXV, Beograd, 1952.
- Moren, Edgar, *Čovek i smrt*, Beograd, 1981.
- Neustupni, Jirži, *Praistorija čovečanstva*, Sarajevo, 1960.
- Niederle, Lubor, *Slovenske starine*, Novi Sad, 1954.
- Nodilo, Natko, *Stara vjera Srba i Hrvata*, Split, 1981.
- Novak, Vilko, *Slovenska ljudska kultura*, Ljubljana, 1969.
- Nikolić-Stojčinović, Vidosava, *Vranjsko Pomoravlje, Etnološka ispitivanja*, Beograd, 1974.
- Pavlović, Jeremija, *Maleševo i Maleševci*, Beograd, 1928.
- Petrović, Ž. Petar, *Život i običaji narodni u Gruži*, SEZb, LVIII, Beograd, 1948.
- Petruhin, V. Ja., *K karakteristike predstavljenij o zagrobnom mire skandinavov epohi vikingov* (IX-XI st), *Sovjetskaja etnografija*, I, Moskva, 1975.
- Schnceweis, Edmund, *Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten*, Celje, 1935.
- Schrader, O., *Realleksikon der Indogermanischen altertumskunde*, Berlin und Leipzig, 1917-1923.

- Slijepčević, Miloš, *Samobor-selo u gornjoj Hercegovini*, ANU BiH, Građa, XV, Odjeljenje društvenih nauka, 11, Sarajevo, 1969.
- Skok, Petar, *Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1971-1974.
- Stoilov, A.P., *Novac za prevoz, Kradžić*, 8 i 9, Aleksinac, 1901.
- Škarić, Miloš, *Život i običaji planinaca pod Fruškom Gorom*, SEZb, LIV, 1939.
- Šnevajs, Edmund, *Glavni elementi smrtnih običaja Srba i Hrvata*, Glasnik Skopskog naučnog društva, V, Skopje, 1928.
- Takoeva, N.F., *Pogrebalnie i pominalnie obrjadi Osetin v XIX veke*, Sovjetskaja etnografija, I, Moskva, 1957.
- Toma, Luj-Vensan, *Antropologija smrti*, 1-2, Beograd, 1980.
- Veleckeja, Natalija, *Jazičeskie predstavlenija o zagrobnoj žizni i rudimenti ih v slavjanskoj narodnoj tradiciji*, Makedonski folklor, god. II, br. 3-4, Skopje, 1969.
- Vukanović, Tatomir, *Neolitski idol sa kolevkom sa Kosova*, Vranjski glasnik, VI, Vranje, 1970.
- Vukmanović, Jovan, *Vjerski i društveni običaji u Paštrovićima*, Zapisi, XVI, sv. 3, Cetinje, 1936.
- Zečević, Slobodan, *Samrtni ritual i neki oblici kulta mrtvih vlaškog govornog jezika Krajine i Ključa*, GEM, 30, Beograd 1968, (i drugi radovi istog autora u kasnijim godištima Glasnika etnografskog muzeja u Beogradu).
- Zečević, Slobodan, *Kult mrtvih kod Srba*, Beograd, 1982.
- Woollwy, Leonard, *Počeci civilizacije, Historija čovječanstva, Kulturni i naučni razvoj*, Zagreb, 1966.

GRAVE - GOODS

Summary

Introducing the general cultural context of the custom of burying beside the bodies of the deceased, various objects, the author explains the need to approach this feature of a very complex structure by ethnological research as well.

He sums up the results reached by other researchers, who have sporadically, but never systematically, written about these problems, R. Kajmaković, S. Bajić, J. Belošević, E. Pašalić, V. Novak and S.A. Tokarjev have given certain classifications of grave-goods according to criteria which, as they considered, make possible further analytical exploration.

Taking into account the criteria of "to whom a gift is given", "what is given", "who gives it" and "why it is given", the author has classified posthumous gifts into the following groups:

- A) - Gifts to older men and women
  - Gifts to the young
  - Gifts to children
  - Gifts to persons having special social status: (seniors, pregnant women, widows, suicides, etc...)
- B) - Money
  - Food and drink
  - Personal objects
  - Religious objects
  - Quantities of earth from farms
  - Objects which were in touch with the deceased
- C) - Gifts given by the family of the deceased
  - Gifts given by others to the deceased
- D) - Gifts given on behalf of a third family member, if someone has already died in the same year
  - Gifts given out of fear of the deceased in order that he shouldn't come back or become a vampire, or to pay him for something
  - Gifts for his life on the other world

Analyzing, according to the above-established criteria, the custom of putting gifts into a grave, the author has found that the limits between the groups are not fixed. Then the author brings forth a more systematic comparative analysis of this custom and concludes that we could to a whole range of new solutions if posthumous gifts were considered as symbols and messages belonging to the posthumous cycle and thus reflecting in themselves a whole range of ancient customs of diverse origins which are extremely complex in structure and meaning.

prevela: Snježana Veselica